

kteřá v knize nedostala prostor pro samostatnou kapitolu, ale částečně rezonují na různých místech publikace. Příkladem může být téma občanské angažovanosti a participace. Peter Gajdoš v kapitole o sociálně-prostorových nerovnostech definuje nízkou občanskou angažovanost jako jednu z příčin přetrvávající marginalizace některých regionů. Toto téma je také přítomno v tématu migrace, kdy převládá migrace do zahraničí nad migrací vnitrostátní. To může být signálem rezignace na místní poměry. Nízká angažovanost se projevuje také v proměnách podoby religiozity, rodiny a volebního chování. Knihou se dále prolíná otázka etnická, zejména problematika romské minority, u které stále převládá vysoká míra prostorové segregace, vyčlenění ze vzdělávacího systému a specifický přístup k rodinnému životu. Publikace tak celkově může nabídnout více než jen šest hlavních tematických okruhů a obraz slovenské společnosti se po jejím přečtení zdá být relativně komplexní. Ocenit je třeba také skutečnost, že autoři nevychází pouze z objektivních ukazatelů, ale na mnoha místech využívají také perspektivu postojů a hodnot.

Celkově je publikace užitečným zdrojem informací pro slovenské i neslovenské čtenáře, snad pouze s výjimkou kapitoly o chování voličů, která je detailnější a přehlednější bude pro ty, kteří mají o systému politických stran na Slovensku určitý přehled ještě před jejím přečtením. Vzhledem k poměrně malému prostoru, který je věnován mezinárodní komparaci, mohou také obsažené informace získat větší hodnotu, pokud má čtenář povědomí o charakteristice dalších zemí ve sledovaných oblastech. I přes jmenované výhrady však lze knihu doporučit pro získání přehledu o stavu současné slovenské společnosti a změnách, kterými tato společnost v posledních desetiletích prošla.

Lada Železná

Tereza Mašková, Vojtěch Ripka: *Železná opona v Československu. Usmrcení na československých státních hranicích v letech 1948–1989*

Praha, Ústav pro studium totalitních režimů / Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., 2015, 197 s.

Čtvrtstoletí po pádu „železné opony“ vyšla kniha, která se věnuje bolavému tématu československých dějin, a sice usmrcení těch, kteří se v letech 1948 až 1989 pokusili o přechod uzavřených státních hranic, těch, kteří se snažili „železnou oponu“ překonat. Je to téma, které se zdá být vzdálené hluboko v minulosti. Ale jak ukazuje například zpravodajství z února 2016, stále ještě disponuje dostatečnou zpravodajskou hodnotou, aby obsadilo pozici mezi nejdůležitějšími informacemi dne v hlavních zpravodajských relacích. Médii tehdy proběhla informace, že Úřad pro vyšetřování a dokumentaci zločinů komunismu rozhodl, že bývalý vrcholný politik Lubomír Štrougal nebude stíhán za smrt lidí, kteří zemřeli na elektrickém plotu na státních hranicích, protože byl jeho případ promlčen. Ač jsou z hlediska trestního práva tyto skutky promlčené, z hlediska sociálněvědního a historického jistě stojí za to se jimi zabývat, neboť vypovídají mnohé nejen o naší minulosti, ale i o současné společnosti.

Publikace Terezy Maškové a Vojtěcha Ripky, která vyšla v rámci koedice mezi Ústavem pro studium totalitních režimů (ÚSTR) a Sociologickým ústavem AV ČR, je jedním z výstupů projektu Dokumentace usmrcených osob na československých státních hranicích v letech 1948 až 1989, realizovaného právě ÚSTR. Projekt navazuje na dosavadní zkoumání v této oblasti, především odkazuje k publikaci historika Martina Pulce *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek: Seznamy osob usmrcených na státních hranicích 1948–1989* (Praha: Úřad pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu 2006). Studie Terezy Maškové a Vojtěcha Ripky syntetizuje stávající po-

znatky a především systematicky zpracovává nově shromážděná data o osobách usmrčených na československé státní hranici.

První, obecná část studie se skládá z úvodu a tří kapitol (Metodologický rámec, Stav výzkumu, Vyšetřování hraničních incidentů po roce 1989). Následuje klíčová analytická část studie (kapitola Usmrcení – analýza) a shrnující závěrečná kapitola. V příloze publikace lze najít komentář k datovému souboru spolu s kompletní kódovací knihou a také výběr klíčových legislativních opatření, která upravovala režim státní hranice.

Po úvodní kapitole, která přibližuje téma a jeho význam, následuje stručná kapitola „Metodologický rámec“, poskytující definici používaných pojmů a vymezení zkoumaného souboru. Následující kapitola „Stav výzkumu“ se věnuje dopadům železné opony na středoevropský region, konkrétně zpracování tématu železné opony, respektive tématu usmrčených osob na hranicích v Maďarsku a v Německu (v tehdejší Německé demokratické republice). Srovnává také vývoj pohraničních opatření v bývalém Československu se situací ve dvou zmíněných středoevropských státech. V případě Československa pak kapitola uvádí množství dalších relevantních dobových reálií: informace o cestovních pasech a výjezdních povoleních včetně dobově platné legislativy, údaje o vzniku a vývoji hraničního pásma a regulaci bydlení v jeho blízkosti, informace o vzniku Pohraniční stráže Sboru národní bezpečnosti (PS) a o vývoji střežení státní hranice (zejména zavedení drastických opatření, jako bylo zřízení minových polí na úsecích hranice se západním Německem a Rakouskem a použití vysokého elektrického napětí do hraničních zátarasů).

Část kapitoly se zabývá také propagandistickým obrazem Pohraniční stráže. Autoři konstatují, že „dobová propaganda vytvářela mýtus, že pohraničníci na československé hranici bez přestání bojují s teroristy ze Západu“ (s. 44) a odkazují na vý-

zkumy dalších autorů věnujících se obrazu českého pohraničí ve filmu, v beletrii či mediálnímu pokrytí tématu v tisku. Citovaný Jaroslav Pinkas v této souvislosti vysvětluje, že „vyprávění o pohraničí plnilo řadu politických zadání. Především legitimizovalo stávající politické akty a poměry vůbec, počínaje odsunem Němců a konče vybudováním a střežením železné opony.“ (s. 44) Dobová propaganda s prezentovaným obrazem nepřátel-zahraničních agentů je konfrontována se skutečností, že ačkoli v letech 1948 až 1989 zemřelo nejméně 584 vojáků Pohraniční stráže, „narušitelé státní hranice“ jich usmrtili „pouze“ 11 a příčinou úmrtí dalších pohraničnicků byly nejčastěji úrazy a nehody, sebevraždy, vzájemné postřelení nebo manipulace s ženijními prostředky, tzn. úrazy elektrický proudem, výbuchy min apod. V kapitole věnující se sumarizaci poznatků z dosavadního výzkumu jsou také informace o emigračních vlnách z Československa a o zadržených osobách, které dokreslují fenomén přechodů přes československou hranici a jsou dále kontextuálně využity v analytické části studie.

Další kapitola „Vyšetřování hraničních incidentů po roce 1989“ seznamuje s českým principem vyšetřování zločinů z rozmezí let 1948 až 1989 a uvádí srovnání s přístupem německým. „Vyrovnání s minulostí včetně jejich nespravedlností je součástí vytváření kolektivní identity.“ (s. 62) V českém právním řádu došlo po roce 1989 k přijetí principu právní kontinuity a případné trestní stíhání se mohlo vztahovat pouze na osoby, které svým jednáním porušily zákony platné během minulého režimu, ale i tak byl ponechán prostor pro vypořádání se s minulostí (např. úprava promlčecích smluv apod.). Z vyšetřovaných hraničních incidentů, kde bylo započato trestní stíhání (14 kauz, 27 obžalovaných osob) padl ovšem pouze v pěti případech (šest osob) pravomocný rozsudek, zatímco dalších devět kauz (20 osob) bylo zastaveno kvůli úmrtí obžalované osoby, proml-

čení nebo amnestii. Odlišný přístup zvolilo Německo, které rekriminalizovalo dříve zákonné jednání a prodloužilo promlčecí lhůty. Vyšší úspěšnost trestních stíhání pohraničních kauz v sousedním Německu vysvětlují autoři německou dřívější zkušeností s denacifikací, vyšší funkčností německé justice, ale také časovým posunem: stíhané osoby v německých kauzách usmrčení na Berlínské zdi byly mladší.

Druhá, analytická část studie (kapitola „Usmrčení – analýza“) se pak věnuje samotným výsledkům analytické práce. Nejprve je představena sada dat včetně metody jejího zpracování. Databáze vznikla s cílem vytvořit komplexní a standardizovaný datový soubor, ve kterém budou zpracovány základní informace ke všem usmrčeným osobám, jež byly v rámci projektu zdokumentovány. Celkem jde o 276 osob, jejichž úmrtí zapříčinila pohraniční opatření na hranicích Československa s Rakouskem a Německem. Většinou šlo o civilisty, kteří se zde ocitli s cílem hranici překročit, ovšem ne vždy s úmyslem emigrace. Zvláště v poválečném období lidé z pohraničí procházeli hraničním pásmem, protože chtěli či potřebovali navštívit příbuzné, odnést si svůj majetek a podobně. Soubor neobsahuje informace o usmrčených pohraničnících a dalších příslušnících ozbrojených sborů, respektive jsou zde údaje pouze o těch, kteří zemřeli při pokusu o dezerce nebo o útěk do zahraničí. Zároveň autoři zdůrazňují, že datová sada netvoří vzorek, nýbrž populaci a zachycuje tak vlastnosti celé množiny usmrčených. Vznikla díky pečlivé historiografické práci s archiváliemi vzešlými z činnosti Pohraniční stráže a StB. Autoři si přitom uvědomují nutnost obezřetně pracovat ze zdrojů dat, reflektují věrohodnost, respektive nevěrohodnost některých zdrojů i jejich potenciální neúplnost (např. lze předpokládat, že řada případů z počátečního období 1948 až 1950 není vůbec evidována). Kompletní sada dat se čtyřmi desítkami proměnných charakterizujících jednotlivé případy úmrtí (osob-

ní údaje, informace týkající se „incidentu“) je online zpřístupněna v Českém sociálněvědním datovém archivu při Sociologickém ústavu AV ČR.

Po popisu dat následuje klíčová část publikace, která přináší výsledky analýzy včetně interpretací a diskuze „kontraintuitivních nebo z jiného hlediska neobvyklých údajů“. Jak autoři sami deklarují, „nemá jít o vyčerpávající rozbor, cílem je spíše poukázat na možnosti práce se sadou dat a poskytnout základní údaje pro další výzkum“ (s. 84). Převážně deskriptivní statistické operace s daty se snaží zodpovědět základní otázky: Kdo byli lidé usmrčení na hranici? Jaká je proměnlivost a dynamika fenoménu usmrčených na československé hranici?

Pro účely analýzy nakonec byly využity údaje o 266 osobách, z celkového množství dokumentovaných případů bylo odebráno 10 osob, u nichž bylo možné úmysl překročit hranici vyvrátit. Z hlediska státní příslušnosti tvořili více než polovinu osob usmrčených na státní hranici Češi a Slováci, z cizinců byli nejvíce zastoupeni Němci a Poláci, kteří představovali necelou desetinu. Rakušané a Maďari tvořili mezi usmrčenými menšinu, v obou případech jde o jedno až dvě procenta. U necelé čtvrtiny osob se nepodařilo státní příslušnost zjistit. Muži tvořili naprostou většinu, ženy pouze pět procent. Většinu usmrčených představovali mladí lidé (medián byl 25 let, průměr 27 let). Na základě nejčastěji se objevujících charakteristických znaků byla zkonstruována „typická“ osoba usmrčená na československé hranici: „muž z Československa české národnosti, jenž usiloval o přechod československé hranice do Rakouska a byl zastřelen v československém hraničním pásmu v oblasti 4. znojenské brigády PS v roce 1951. Hranice byla vzdálena od místa jeho bydliště 50 km a přecházel ji sám. Předtím se živil jako nekvalifikovaný dělník.“ (s. 85–86)

Byly identifikovány základní předěly, které periodizují vývoj střezení státní hra-

nice na čtyři relativně homogenní období: 1948–1950 (první roky po komunistickém převratu), 1951–1965 (vznik PS pod ministerstvem národní bezpečnosti, zaminování hranice, zapojení vysokého napětí do drátěných zátarasů a pozdější odminování), 1966–1971 (přesun PS pod ministerstvo národní obrany a odpojení vysokého napětí v hraničních zátarasech) a 1972–1989 (přesun PS pod Federální ministerstvo vnitra). V prvním, nejkratším období zahynula necelá čtvrtina všech usmrčených, přestože důkladné „ženijně-technické“ zabezpečení hranice ještě nebylo nainstalováno, ve většině případů byly osoby zastřeleny. Vysoký počet usmrčených v prvním období souvisí s velkým pohybem lidí přes zelenou hranici, zapříčiněným poválečným uspořádáním střední Evropy a odsunem německého obyvatelstva. Druhé období trvalo pětikrát déle než první a počet usmrčených se přibližně dvaapůlkrát zvýšil. Usmrčeny byly více než dvě třetiny osob z celkového počtu, přičemž polovina z nich zahynula v elektrických drátech pod vysokým napětím. Zaminování, ke kterému došlo také v tomto období, působilo spíše jako odstrašení – zdokumentován byl případ jedné osoby, která zemřela na následky zranění způsobených výbuchem miny. Během šedesátých let 20. století se uvolnila možnost cestování, a to i směrem na Západ, což způsobilo pokles poptávky po nelegálních přechodech hranice. Zároveň byl v roce 1966 odpojen elektrický proud ze zátarasů, k odminování prostoru hranic došlo již v polovině padesátých let. Ve třetím období zemřela tři procenta z celkového počtu. V nejdelším, posledním období od roku 1972 byla usmrčena přibližně desetina osob, na poklesu počtu usmrčených se také v této době projevil možnost legálního vycestování.

Výsledky analýzy také objasňují vysoký počet cizinců usmrčených na československých hranicích. V období těsně po druhé světové válce je vysvětlen souvislost s krátkodobými návraty odsunutých původních obyvatel (návraty pro vlastní ma-

jetek, návštěvy, ale také pašování nebo těžba dřeva) a dosavadními zvyklostmi volného přeshraničního pohybu. V posledním období, po dostavbě Berlínské zdi, tvořili cizinci více než polovinu usmrčených. Většina jich pocházela z NDR a pravděpodobně se pokoušeli dostat do SRN přes Československo, kam mohli snadno vycestovat, a předpokládali, že zdejší hranice je mírněji střežená než vnitroněmecká. Analyzována je také velikost skupin a řada sociálně-geografických souvislostí. K nejzajímavějším patří skutečnost, že pouze zhruba desetina usmrčených se narodila v příhraničí se Západem. To může být vysvětleno jednak tím, že lidé, kteří se narodili v pohraničí, byli lépe obeznámeni s terénem a ochranou hranic, proto byli spíše mezi těmi, kterým se útěk podařil a mají tak nižší podíl mezi zabitými. Dalším vysvětlením může být důkladná „prověřenost“ obyvatel žijících v pohraničních oblastech po roce 1948.

Autoři dávají výsledky analýzy do širších historických, sociálních i legislativních souvislostí. Ovšem zároveň transparentně přiznávají, o čem data vzhledem k absenci dalších informací vypovídat nemohou. Interpretují uváženě s vědomím omezené výpovědní hodnoty shromážděných údajů a limitované možnosti jejich dalšího zobecnění. Vztahují se totiž pouze k osobám usmrčeným, které představují subpopulaci populace všech osob nelegálně přecházejících hranici (tedy včetně těch, kterým se přechod „zelené hranice“ povedl, i těch, kterým se nepovedl a byli zadrženi, nebo těch, kteří nebyli po neúspěšném přechodu ani usmrčeni ani zadrženi). S vědomím těchto limitů interpretace stávajících dat pak autoři formulují řadu témat, postupů a námětů pro další výzkum fenoménu železné opony, jimiž lze na jejich práci navázat. Jako příklad lze uvést vytvoření obdobných datových sad k osobám, kterým se přechod zelené hranice podařil, s využitím statistik o emigracích v kombinaci s informacemi z uprchlických táborů v Rakousku a SRN. Další cestou pro hlubší po-

rozumění fenoménu by byla komparace československých údajů s údaji z ostatních postkomunistických států, přičemž právě použitá metodologie se jeví jako vhodný způsob pro mezinárodní srovnání.

Byť je kniha svým zaměřením primárně historická, otevírá a uvádí sociologicky relevantní otázky, které mohou zaujmout sociologické publikum zabývající se například sociologií práva či historickou sociologií (téma vyrovnání se s minulostí v postkomunistických zemích, otázky právní kontinuity, srovnání zemí východního bloku a porovnání odlišných principů vyšetřování zločinů komunismu) nebo také sociologií médií a masové komunikace (využití příběhů „narušitelů hranic“ v rámci dobové propagandy a legitimizace stávajících poměrů). Publikace je ovšem pozoruhodná také svou metodologií a inspirujícím přístupem pro práci s historickými daty. Převedení archivních materiálů do statisticky zpracovatelné podoby, kvantifikace vybraných charakteristik, hledání typických případů a typických rysů jednotlivých vymezených období přináší inspiraci pro široké spektrum potenciálních oblastí (nejen) historicko-sociologického zkoumání.

K vyčerpávajícímu zpracování tématu lze namítnout jediné. Ač autoři nashromáždili velké množství materiálů o individuálních biografiích lidí usmrčených na státních hranicích, které jsou k dispozici na webových stránkách projektu, rozhodli se v této publikaci od jednotlivých případů abstrahovat a hledat především statistické pravidelnosti, což je možná škoda. I když stručné odkazy k jednotlivým případům (a jejich plné verzi na webových stránkách) se v textu vyskytují, uvedení podrobností několika příběhů by jistě přispělo k plastičnosti, výstižnosti a čitelnosti studie. Ani jejich absence však publikaci neubírá cenný přínos v podobě inovativního a inspirativního protnutí historiografie a sociologicko-statistického zpracování údajů.

Lucie Háková

Michael Wögerbauer, Pavel Píša, Petr Šámal, Pavel Janáček a kol.: V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014, I.–II.

Praha, Academia / Ústav pro českou literaturu AV ČR, v.v.i., 2015, 1661 s.

Studium vnějších i vnitřních regulačních tlaků na literární pole, různých podob cenzury, autocenzury a dalších omezení, má v českém prostředí již dost dlouhou tradici. Není se ostatně co divit, pro moderní český literární život, vydávání a recepci uměleckých i populárních (ale často také odborných) děl byly tyto zásahy a jimi formované prostředí nezdědka klíčové, a to zdaleka nejen v čase dvou (tří) autoritativních či totalitárních režimů ve 20. století. Významným milníkem ve studiu, které je stejně tak relevantní pro literární historii jako pro moderní a soudobé dějiny a v neposlední řadě pro kulturní sociologii, byla přinejmenším Janáčkova studie *Literární brak* (Brno: Host 2004; recenzováno v *SČ/CSR* 4/2005), od jejího vydání však už uplynulo víc jak deset let intenzivního dalšího bádání. „Počet z něj“ se proto rozhodl vydat osmatřicetičlenný (!) autorský kolektiv ve dvou obsáhlých svazcích, jejichž výjimečnost podtrhuje také nezvykle dlouhé sledované období – editoři se rozhodli zpracovat problematiku od sklonku raného novověku až po současnost.

Tato volba má bezpochyby svá úskalí, která spočívají už v obrovském rozsahu analyzovaného materiálu (i jeho výsledné prezentace), v konsekvantním nezbytně různorodém metodologickém uchopení jednotlivých epoch a v neposlední řadě v obtížné koordinaci širokého týmu individuálních autorů (sedm hlavních autorů a 31 spolu/autorů dílčích textů). Přesto je však dobře obhajitelná. Ukazuje totiž jak trvalost a *path dependency* vnějších reglementací literárního pole a jeho reakcí na tato omezení, a to přinejmenším od konfliktů osvícenců s barokní religiozitou (předmo-